

ПРОБЛЕМА ВІДНОШЕННЯ ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ П.А. ТУТКОВСЬКОГО

У статті досліджено проблему відношення людини і природи у творчій спадщині П.А. Тутковського. Розглянуто погляди українського вченого у порівнянні з позицією В.І. Вернадського щодо місця й ролі людини в природі. У контексті сучасності проаналізовано шляхи, запропоновані П.А. Тутковським, які мали б на меті гармонізувати ці відносини та спрямувати їх у раціональне русло.

Початок третього тисячоліття людство зустрічає неоднозначно. З одного боку – значні досягнення у сфері науки та техніки, зростання рівня життя людини. З іншого – ряд проблем, від вирішення яких залежить майбутнє суспільства. Серед таких не лише ризик застосування ядерної зброї чи глобальний тероризм, а й загрозливі зміни у природі, викликані діяльністю людини. У випадку збереження деструктивних впливів на навколишнє середовище набуває реальності небезпека катастрофи планетарного масштабу, що припинить існування людини. Відтак, актуальним є вивчення досвіду попередніх поколінь, зокрема, українських дослідників, що працювали у цій сфері. Уже давно всесвітньо відомим є ім'я Володимира Івановича Вернадського, у той час як особа іншого його сучасника – Павла Аполлоновича Тутковського – незаслужено забута. А досягнення останнього в галузі пізнання природи та закономірностей її взаємовідносин є дійсно значними.

На сьогодні, кількість наукової літератури, що презентує та інтерпретує ідейну спадщину П. Тутковського, невелика. Ще в радянські часи сформувалася традиція друкувати матеріали про П. Тутковського, приурочені, зазвичай, до ювілейних дат, у яких досліджувалися роботи вченого в галузі природознавства та його організаційна роль у створенні української академічної науки: праці М. Гуменюка, В. Калінкіної, О. Каптаренко-Черноусової, К. Коваленка, Д. Макаренка, В. Онопрієнка, А. Синявського, С. Сороковської та ін. Збереглася вона і в незалежній Україні, творчу спадщину вченого прагнули проаналізувати дослідники І. Іванова, Г. Коленко, М. Костриця, Г. Мокрицький, І. Падалка, В. Цицора та ін. Концепцію біосфери П. Тутковського та роль і місце в ній людини дослідив сучасний український учений В. Крисаченко у своїх працях "Антроповіталізм – світоглядна парадигма ХХ століття", "Україна: природа і люди" (у співавторстві з О. Мостяєвим) та ін. Однак питання відношення людини і природи в інтерпретації П. Тутковського спеціально не виділялася і не досліджувалася.

Метою статті є визначення змісту відношення людини і природи, з'ясування шляхів його гармонізації в творчій спадщині П.А. Тутковського.

Павло Аполлонович Тутковський відомий як першорядний геолог та географ, землезнавець у широкому розумінні цього слова. Ряд праць він присвятив палеоантропології, культурології, мовознавству, гідрогеології. Він є автором оригінального вчення про біосферу.

Досліджуючи живу й неживу природу, П. Тутковський не міг залишитися осторонь філософських питань. Саме вивчення неорганічної природи у всій її сукупності, як писав П. Тутковський, привело його до пізнання фактів й законів, вражаючих "своїм філософським значенням" [1: 298].

Одним із таких була проблема відношення людини і природи. Учений намагається критично проаналізувати попередній досвід, він визнає, що в науковій літературі здавна неодноразово повторювалася думка, згідно з якою побут і діяльність людини залежить від природи. Зокрема, про вплив природи на фізіологію й психічне життя людини говорили Гіппократ, Аристотель, Боден, Бекон, Монтеск'є, Вольтер, Кант, Форстер, Гердер, Ріттер, Бокль, Реклю, Ратцель та ін. Однак у своїх працях вони лише висловлюють та підкреслюють ідею про залежність людини від умов природи й наводять занадто мало фактичного матеріалу на підтвердження цієї ідеї. Тож не дивно, що український дослідник ставить собі за мету пошук такого фактичного матеріалу [2: 79-82].

Опрацювавши велику базу даних, вчений виокремив на території України ряд географічних ландшафтів або краєвидів: "У науковій літературі про Україну, ще нівроку таки убогій, уривковій і розкиданій по різних виданнях, зібралось вже чимало відомостей про природу нашої країни. Ці відомості, дарма, що вони не повні, дають вже можливість з певністю встановити декілька цілком визначених типів краєвидів, що характеризуються ясно-видатними ознаками; ці відомості дають теж можливість відбудувати дуже цікаву геологічну історію походження цих типових краєвидів і з'ясувати яскравий зв'язок фізико-географічних особливостей наших типових краєвидів з життям та діяльністю людини, з її господарсько-економічним побутом та духовною творчістю. Замість тих двох тільки краєвидів, що їх відрізняють звичайно письменники та митці (степового та лісового), з науково-природничого боку треба відрізнити принаймні вісім, а краще дев'ять типів різних краєвидів на Україні, що мають різні фізико-географічні ознаки й геологічний вік" [3: 11]. П. Тутковський виділяє лесовий, зандровий, кінцево-мореновий, мореновий, друмлиновий, товтровий, гранітовий краєвиди, краєвиди девонських кряжів та денудатійних острівних гір і уточнює, що "...всі оці різні дев'ять краєвидів ясно відбилися навіть на культурі, побуті, промислах і фольклорі людини" [3: 118].

Визначаючи роль людини в природі, вчений наголошував, що "...суть боротьби людини, на відміну від рослин і тварин, не в тому, щоб пристосовувати свій організм до умов природи, а щоб утворити сприятливі умови за допомогою науки, за допомогою могутньої техніки" [4: 409]. Він визнає могутність людини, що помітно змінила обличчя Землі, значною мірою перетворила природні особливості цілих країн.

Крисаченко В., порівнявши вчення про біосферу Вернадського і Тутковського, справедливо зауважив, що біосфера останнього відповідає (з належними корективами) "плівці життя" Вернадського – біосфері у вузькому значенні цього слова, сумі живих організмів, котра у кожен конкретний еволюційний час усталена на Землі. Звідси, на думку сучасного українського дослідника, впливає відмінність у тлумаченні місця людини в біосфері Тутковським і Вернадським. Для Вернадського людина – найпотужніша геологічна сила, що трансформує біосферу в ноосферу, для Тутковського ж роль людини в біосфері не така значна. Якщо біосфера – лише живі істоти, то і вплив на них людини важко порівняти із класичними еволюційними рушійними силами: добром, боротьбою за існування, спадковістю, мінливістю тощо [5: 27-29].

Таким чином, сутність оригінального вчення П. Тутковського про біосферу більше детермінована класичною традицією, пов'язаною з ідеями Бюффона, Ламарка, Гумбольдта та ін., і, на відміну від вчення Вернадського, не надає людині статусу найпотужнішої геологічної сили. Але це аж ніяк не зменшує значення концепції, оскільки, системне розуміння природи, місця і могутньої ролі в ній людини, дали змогу досліднику висунути ряд актуальних і для сьогодення ідей.

Порівнюючи творчий доробок обох дослідників необхідно відзначити, що Тутковський, як і Вернадський, надавав важливого, а то й першочергового значення у формуванні належного ставлення людини до природи її розуму.

Визначаючи проблеми у системі "людина – природа" П. Тутковський акцентує увагу на негативній ролі нерозумного ставлення людини до останньої. Зокрема, він звертає увагу на забруднення навколишнього середовища у процесі виробництва: "... в теперішній час існує вже доволі багато дрібних та великих заводів і фабрик... Всі ці заводи більш або менш винні в забрудненні ґрунту і води навколишньої місцевості і, якщо не всім з них висувуються судові позови, то це зовсім не доводить їх невинності чи благоустрою, а обумовлюється зовсім іншими, побічними причинами..." [6: 486]. Наголошує вчений і на проблемі нераціонального використання людиною ресурсів природи: "... чи не надуживаємо ми цією багатомільйонною тисячолітньою спадщиною, коли спалюємо, знищуємо для біжучих короточасних потреб запаси, що для їх нагромадження були потрібні такі довге періоди?" Він називає людей "марнотратними спадкоємцями зібраного тисячоліттями багатства", що "з цілковитою легкодушністю та нерозважливістю" спалюють вугілля, знищують ліси. І попереджає, що порівняно швидко (приблизно декілька століть) настане така вичерпаність ресурсів і це буде "фатальний" момент, коли людина опиниться в "безпорадному" становищі [7: 147-148].

Учений усвідомлював і той факт, що одних лише заборон недостатньо для формування в людини нового ставлення до природи: "Життєва практика давно вже, на жаль, довела, що в комерційній справі, де зачіпляються безпосередньо кишеневі інтереси, боротьба проти зловживань шляхом заборон та різноманітних регламентацій не призводить до бажаних результатів" [6: 486]. Для цього необхідний розвиток нових технологій, які б оптимізували виробництво на засадах раціонального використання ресурсів та збереження стану навколишнього середовища, а також виховання у людини свідомої поваги та любові до природи.

П. Тутковський іще на рубежі XIX-XX ст., передбачаючи майбутню нестачу енергетичних ресурсів, задає людству питання: "Чи не краще взятися задалегідь за розум та пошукати нових джерел енергії?" Зокрема, енергії сонця. Дослідник звертає увагу на можливість у широкому масштабі використовувати таку енергію саме на теренах України [7: 147-148].

Розмірковував учений і над проблемою утилізації промислових відходів, що забруднюють природу: "Безумовно, що, якщо б у кожному окремому випадку досягнути такої утилізації, тобто перетворювати шкідливі й непотрібні заводам хімічні речовини, які завдають їм лише клопіт, в корисні продукти з ринковою цінністю і особливо – забезпечений збут, то була б досягнута подвійна мета. Вирішити це питання для безкінечно-різноманітних галузей техніки – справа винахідників" [6: 487].

Ідеї П. Тутковського про нагальну необхідність пошуку людством шляхів використання альтернативних, невичерпних джерел енергії, а також технологій безвідходного виробництва багато в чому випереджали свій час. Сам дослідник чудово розумів, що це ще справа майбутнього, однак, він був щиро переконаний у могутній силі людського розуму та його витвору – техніці, що яскраво ілюструють наступні слова вченого: "Як найпростіша думка, освітлена яскравим світлом науки чи запалена та зігріта вогнем поезії, набуває нової ціни та сенсу, отримує відбиток геніальності, стає могутнім знаряддям в області фізичного та морального світу, – так і нікчемні матеріали можуть дати в руках людини, озброєної розумом, найдивовижніші результати" [8: 456]. Водночас Павло Аполлонович застерігає людину від експериментів з природою, що не базуються на наукових дослідженнях і можуть призвести до жахливих катастроф [9: 472].

П. Тутковський як педагог розумів, що жодні регламентаційні заходи не здатні сформувати нове відношення до природи без належного виховання. Вивчаючи американський досвід у цій сфері, він звернув увагу на методи формування в американському суспільстві культу лісу і спробував проаналізувати можливість їхнього перенесення на український ґрунт. Дослідник зазначає, що слов'янам, як й іншим давнім народам було притаманно поклонятися природі. Зокрема, в часи, коли більшу частину території, де проживали слов'яни, покривали ліси, в них процвітав релігійний культ лісу, існувало поклоніння деревам та лісовим хощам. Наявність такого культу вчений підтверджує наявністю значної кількості його залишків у народному епосі та звичаях різноманітних слов'янських народів. Поклоніння лісу було зумовлене первісними страхами до невідомого й таємничого, а також корисністю останнього для давніх людей. Однак, наголошує П. Тутковський, у сучасному світі поступово розвіюються ці первісні страхи, а тому необхідним є відродження дещо призабутого культу та вже в новій, певною мірою утилітарній формі: "Культ дерев, шанування лісів колись жили в крові слов'ян і не зовсім зникли з неї й досі; лишається переробити його на розумнішу форму і відродити його як свідоме опікування деревами" [10: 142]. Для цього, вважає Павло Аполлонович, потрібно виховувати в молодому поколінні свідому повагу та любов до дерева, рослинного світу, природи загалом. Наприклад, запровадити за американським зразком в усіх школах святкування дня дерева, що неодмінно мало б завершуватися посадкою деревця дітьми. Під час цього дітям необхідно допомогти усвідомити, що це не просто дерево, а один із найбільш гуманних та корисних актів, це послуга не стільки собі, скільки майбутнім поколінням. Учений був переконаний що виховання свідомого ставлення, любові та поваги до природи є дійсно найкращим методом боротьби з хижацьким ставленням до природи.

Отже, Павло Аполлонович Тутковський відомий як першорядний геолог та географ, землезнавець у широкому розумінні цього слова. Він є автором оригінального вчення про біосферу. Досліджуючи живу й неживу природу, П. Тутковський не міг залишитися осторонь філософських питань. Однією з таких була проблема відношення людини і природи. Досліджуючи вплив природи на людину, вчений дійшов висновку, що природа зумовлює особливості в господарсько-економічному побуті та духовній творчості людини. Він також визнає могутній зворотній вплив людини на природу, однак, не надає йому статусу найпотужнішої геологічної сили. Разом із тим, системне розуміння природи, місця і ролі в ній людини дали змогу досліднику висунути ряд актуальних і для сьогодення ідей. П. Тутковський наголошує на небезпеці непродуманих, базованих не на розумі та науці діях людини, зокрема, нераціональному використанні ресурсів та веденні господарства, що забруднює навколишнє середовище. Цікавим є той факт, що суспільство на початку третього тисячоліття починає усвідомлювати небезпеку зазначених проблем й намагається втілювати в життя механізми, що їх пропонував український дослідник ще сторіччя тому. Серед них використання невичерпних джерел енергії, розвиток технологій, спрямованих на зменшення відходів у процесі виробництва, його оптимізацію, а також формування у нової людини екологічної свідомості,

свідомої любові та поваги до природи. Зважаючи на сучасну гостро небезпечну екологічну ситуацію в Україні, особливо нагальним є вивчення ідей Тутковського, який намагався розглядати конкретні механізми гармонізації стосунків у системі "людина – природа" в контексті умов своєї Батьківщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Тутковскій П. Земная кора и задачи ея изучения // Наука и жизнь. – 1893. – № 19. – С. 298-299.
2. Тутковскій П. Антропогеографическіе этюды по Волыни. I. Плотность населения, людность и размѣры по физико-географическимъ зонамъ Волынской губерніи // Труды Общества Исслѣдователей Волыни. – 1915. – Т. XIII. – Вып. 1. – С. 79-128.
3. Тутковскій П. Красвиди України в зв'язку з її природою і людністю. – К.: Червоний шлях, 1924. – 137 с.
4. Тутківський П. Загальне землезнаство. Підручник для вищих шкіл і для самоосвіти. – Київ: Державне видавництво України, 1927. – 496 с.
5. Крисаченко В., Мостяев О. Україна: природа і люди. – К.: НІСД, 2002. – 623 с.
6. Тутковскій П. Обь утилизації фабричных отбросов // Наука и жизнь. – 1893. – № 31. – С. 486-487.
7. Тутковскій П. Білий вугіль на Україні. Про використання соняшної енергії // Тутковскій П. Нариси з природи України. – К.: Всеукр. кооп. видавнич. союз, 1920. – Вип. I. – С. 143-155.
8. Тутковскій П. Історія карандаша // Наука и жизнь. – 1893. – № 29. – С. 456-459.
9. Тутковскій П. Катастрофа въ Пиллѣ // Наука и жизнь. – 1893. – № 30. – С. 471-472.
10. Тутковскій П. Культ лісів колись і тепер // Тутковскій П. Нариси з природи України. – К.: Всеукр. кооп. видавнич. союз, 1920. – Вип. I. – С. 128-142.

Матеріал надійшов до редакції 07.09.2007 р.

Химич П.П. Проблема отношения человека и природы в творческом наследии П.А. Тутковского.

В статье исследовано проблему отношения человека и природы в творческом наследии П.А. Тутковского. Рассмотрены взгляды украинского ученого в сравнении с позицией В.И. Вернадского относительно места и роли человека в природе. В контексте современности проанализированы пути, предложенные П.А. Тутковским, с целью гармонизации этих отношений и направления их в рациональное русло.

Khymych P.P. The Problem of Man and Nature Relations in the Creative Inheritance of P.A. Tutkovskiy.

In the article the problem of man and nature relations in the creative inheritance of P.A. Tutkovskiy is investigated. The views of the Ukrainian scientist are considered in comparison to the position of V.I. Vernadskiy as to the place and role of man in nature. In the contemporary context the ways, offered by P.A. Tutkovskiy, which would have on purpose to harmonize these relations and send them in a rational direction, are analysed.